

HEGEL'İN MANTIĞI TRANSANDANTAL MIDİR?*

Baver DEMİRCAN**

ÖZ

Hegel'in mantığı transandantal bir mantık mıdır? Hegel hem Mantık Bilimi adlı eserinde hem de Felsefi Bilimler Ansiklopedisi'nin birinci bölümünü oluşturan Mantık Bilimi'nde, düşünce belirlenimleri olarak kategorilerin birbirlerinden diyalektik olarak nasıl türediklerini betimler ve mantığı birbirlerinden türeyen bu kategorilerin bir sistemi olarak tanımlar. Kategoriler öğretisinin transandantal bir mantık olup olmadığı tartışmasının iki yönü vardır: Birinci olarak, Hegel'in mantık anlayışı, Kant'ın transandantal mantığı anlamında bir kategori öğretisi midir? Genel mantıktaki yargı verme biçimlerinden hareketle kategorilerin nasıl tüediklerinin gösterildiği, böylelikle anlama yetisi bakımından idrak etmenin apriori koşullarının serimlendiği bir mantık mıdır? Tartışmanın ikinci yönü, birinci yönünden tamamen bağımsız olarak, Hegel'in felsefe sistemi içerisinde, mantığın doğa ve tin alanlarına aşkın (transandantal) bir aktüel varlık statüsünün olup olmadığı anlamında transandantal olup olmayacağına bir tartışmasıdır. Bu makale tartışmanın ilk yönünü örtük olarak içererek, Hegel'in mantığının niye Kant'ın düşüncesindeki gibi transandantal mantık olamayacağını gösterecektir, fakat daha ağırlıklı olarak tartışmanın ikinci yönüne odaklanarak mantığın Hegel'in felsefe sistemi içerisinde niye transandantal olamayacağını gerekçelerini ortaya koyacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hegel, mantık, transandantal mantık, aşkınlık, doğa, tin.

IS HEGEL'S LOGIC TRANSCENDENTAL?

ABSTRACT

Is Hegel's logic a transcendental logic? Both in *Science of Logic* and in the first part of his *Encyclopedia of the Philosophical Sciences*, titled *Science of Logic*, Hegel describes how categories, as determinations of thought, dialectically derive from one another and defines logic as a system of these categories. There are two aspects to the debate over whether the doctrine of categories is a transcendental logic: first, is Hegel's understanding of logic a doctrine of categories in the sense of Kant's transcendental logic? Is it a logic in which it is shown how categories are derived based on the forms of judgment in general logic, thus exposing the a priori conditions of cognition in terms of understanding? The second aspect of the debate, completely independent of the first aspect, is a discussion of whether logic can be transcendental in the sense of whether it has the status of an actual entity transcending the realms of nature and spirit within Hegel's philosophical system. This article will implicitly address the first aspect of the debate, demonstrating why Hegel's logic cannot be transcendental logic as Kant conceived it, but focusing more intensely on the second aspect of the debate, it will present the reasons why logic cannot be transcendental within Hegel's philosophical system.

Keywords: Hegel, logic, transcendental logic, transcendence, nature, spirit.

* Bu makale yazarın 2017 tarihli ve "La Forme Symbolique Chez Hegel et La Question du Réseau Symbolique" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr. Öğretim Üyesi, Üsküdar Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Felsefe Bölümü.

E-Posta: baver.demircan@uskudar.edu.tr, ORCID:0000-0002-5341-8019, İstanbul/Türkiye.

Transandantal mantık deyince ilk akla gelen düşünürün Kant olması olağandır. Kant Saf Aklın Eleştirisi adlı yapıtında, genel mantıktaki yargı verme biçimlerinden hareketle, anlama yetisi bakımından idrak etmenin apriori koşulları olarak kategorileri türetir ve bu türetme genel mantıktan ayrı olarak “transandantal mantık” olarak adlandırılır. Kant'ın düşüncesinde nesnellik, tümellik ve zorunluluk öğelerini, yani anlama yetisinin apriori kavramları olan kategorileri ifade ederken, öznellik ise tecrübenin bütünü, hem duyuşsal (hissi) malzemeyi hem de bunların tümel bağıntılarını içerir. Kategoriler duyuşsal (hissi) görülerin nesnel (nesne) olabilme koşuludur, fakat düşüncenin kendisine, kendiliğindenliğine aittir ve düşüncenin “ben”in düşüncesi olması itibarıyla da öznel dir. Yani düşüncenin nesnelliği, düşünceler tümel ve zorunlu belirlenimler olsalar da, “ben”in düşünceleri olmaları bakımından öznel dir. Dolayısıyla kategorilerin mekanı “ben”dir, fakat bu “ben” özdeşlik kavramının da zemini olacak şekilde, ben bendir birliğini ifade eden düşünme-düşünüyorum fiili yoluyla kurulur.¹

52

Hegel'in hem Mantık Bilimi hem de Felsefi Bilimler Ansiklopesi'nin birinci bölümü olan Mantık Bilimi'nde ortaya koyduğu kategoriler öğretisi de, Kant'ın transandantal mantık düşüncesine bağlanan ve bu sınırlar içerisinde değerlendirilmesi gereken bir kategori öğretisi midir? Başka bir ifadeyle Hegel'in mantığı, Kant'ın düşüncesinde olduğu gibi bir transandantal mantık mıdır? Hegel adlarını andığımız her iki eserinde de mantığı, düşünce belirlenimlerinin, yani kategorilerin bilimi olarak tanımlar.² Bu tanım ilk etapta düşünce belirlenimlerinin mekanın “ben” olması, yani kavramsal düşünme faaliyetinin kendisi olması izlenimini uyandırdığı için, Hegel'in mantığının, Kant'ın transandantal mantığının bir devamı olduğu düşüncesini doğurur. Oysa Hegel'e göre bu düşünce belirlenimleri sadece düşünmede açığa çıkmadıkları gibi, doğal ve tinsel var olanların kendilerine ait, başka bir ifadeyle onları açığa çıkaran sürece ait, bu süreçte açığa çıkan belirlenimlerdir. Yani düşünce belirlenimleri olarak kategoriler, sadece mekanlarını “ben”de, öznedede bulan nesnelğin zemini değillerdir. Yalnızca bu açıdan değerlendirildiğinde bile, Hegel'in mantığının Kant'ın transandantal mantığı gibi bir mantık olmadığını söylemek mümkündür. Ayrıca Hegel mantığı, Felsefi Bilimler Ansiklopedisi adlı eserinde, bu kitabın

¹ Immanuel Kant, *Critique of Pure Reason*, Çeviren Paul Guyer ve Allen W. Wood, Cambridge University Press, 1975, A56-7/B80-1, A106-7, B140.

² Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Hegel's Logic, Being Part One of the Encyclopaedia of the Philosophical Sciences (1830)*, Çeviren William Wallace, New York: Oxford University Press, 1975, 39.

üçüncü bölümü olan Tin Felsefesi içerisinde değil, kendisi başlı başına bir bölüm oluşturacak şekilde kitabın birinci bölümünde yer alır.

Hegel'in mantığının transandantal olup olmadığı tartışmasının bir başka yönü daha vardır. Buradaki transandantal terimi Kant'ın kullandığı anlamda bir gönderime sahip değildir, tam tersine Türkçe'de aşkın olarak çevrilebilecek, Kant'ın düşüncesinde tamamıyla olmasa da, bazı açılardan transendent terimine karşılık düşebilecek anlamda bir kullanıma sahiptir. Transandantal teriminin bu kullanımı bakımından, soruyu şu şekilde formüle edebiliriz: Felsefi Bilimler Ansiklopedisi'nin Mantık Bilimi, Doğa Felsefesi ve Tin Felsefesi olmak üzere üç temel bölümünü dikkate aldığımızda, mantık, doğa ve tin alanlarına aşkın olması bakımından transandantal mantık mıdır? Eğer bu anlamda bir transandantal mantıksa, düşünce belirlenimlerinin sisteminin hem doğa ve tin alanlarına aşkın, hem de onlardan bağımsız aktüel bir mevcudiyete sahip olduğu anlamına gelir. Bu, aynı zamanda gelişim sürecindeki ardışıklık bakımından doğanın bu düşüncelerden vaz edildiğini, tin alanının da doğa dolayısıyla yine bu düşüncelerden türediğini ifade eder. Böyle bir iddianın cevap vermesi gereken en temel sorulardan biri düşüncelerden düşünce olmayanların nasıl türeyebileceği – vaz edilebileceği sorusudur. Ayrıca bu düşünce belirlenimlerinin bir mekanı var mıdır, düşüncelerin taşıyıcısı bir "şey" in – "töz"ün olması gerekmez mi sorusu da eş değerde meşru bir sorudur. Bu makale Hegel'in mantığının transandantal olup olmadığı sorusuna, Hegel'in felsefe sistemi içinden yanıt arayarak, transandantal olmadığını gerekçelendirmeye çalışacaktır. Burada ağırlıklı olarak transandantal olmanın ikinci veçhesine, yani mantığın doğa ve tin alanlarına aşkın olması teması sorgulanacaktır ama bu sorgulama aynı zamanda Kantçı anlamda bir transandantal mantık olup olmadığı tartışmasını da örtük olarak içerecektir.³

³ Bu noktada, herhangi bir karışıklığın ortaya çıkmaması adına makalenin tartıştığı sorun bakımından iki noktanın altını çizmek gerekir: Makalenin temel sorunu Hegel'in felsefe sistemi içerisinde mantığın, doğa ve tin alanlarından ayrı ve bağımsız bir ontolojik statüsünün olup olmadığının tartışılmasıdır. Soru şu şekilde de formüle edilebilir: Hegel'in felsefe sistemi içerisinde mantık, doğa ve tin alanlarına aşkın (transcendent) bir mevcudiyete sahip midir? Dolayısıyla Hegel'in mantığı bu anlamda transandantal bir mantık mıdır? Bu sorularda kullanılan transcendent ve transandantal terimleri Kant'ın bu terimlere kazandırdığı anlamlardan tamamen bağımsız bir şekilde kullanılmaktadır. Transcendent terimi aşkın anlamında ve transandantal ise transcendent'in sıfat hali olarak kullanılmaktadır. Bu sebeple makaledeki ana tartışma ekseninde transandantal terimi Kant'ın düşüncesindeki transandantal terimiyle karıştırılmamalıdır ve Kant'ın bu terime yüklediği anlam üzerinden okunmamalıdır. Altını çizmek istediğimiz ikinci nokta, makalenin ana tartışmasının doğrudan olmasa da Hegel'in mantığının Kant'ın

Hegel'in mantığının transandantal bir mantık olmadığını göstermek için, öncelikle Hegel'in felsefesindeki bazı temel terimlerin ne anlama geldikleri ve ontolojik bir yapı olarak Hegel'in mantığı ele alınacaktır. Çünkü makalede soruşturulacak soru aynı zamanda Hegel'in felsefi sistemi içerisinde mantığın ontolojik konumuna ilişkin bir sorgulamadır. Daha sonra Hegel'in bu düşünce belirlenimlerini, yani kategorileri nasıl türettiği ya da kategorilerin birbirlerinden diyalektik olarak nasıl türediklerinin yapısı ana hatlarda betimlenecektir. Böylelikle makalenin son kısmında yürütülecek Hegel'in mantığının transandantal olup olmadığı soruşturması için bir zemin hazırlanmış olacaktır. Bu zeminden hareketle de son olarak Hegel'in mantığının niye transandantal olamayacağını gerekçeleri gösterilecektir.

Hegel'de Ontolojik Bir Yapı Olarak Mantık

54

Hegel'in düşüncesinde mantık en genel anlamda kategorilerin türetilmesiyle ilgilidir. Kategoriler doğal ya da tinsel süreçlerin kategorileri olmaları ölçüsünde ontolojik bir açıklama getirirler. Mantık ve ontoloji arasında kurulan bağı ortaya koyabilmek için, Hegel'in felsefesindeki temel terimlerin ve bunlar arasındaki ilişkilerin açıklanması gerekir. Hegel'in felsefesinde tek bir töz vardır. Bu töz, kendinde ayrılaşmamış, her şeyin nihai zemini olarak değişmeyen, doğal ya da tinsel tüm şeylerin ondan mevcudiyete geldiği kökensel ve hakiki varlık anlamına gelmez. Yani töz her şeyin kalıcı ve değişmeyen doğasını ifade etmez. Hegel böyle bir töz düşüncesi varsaymaz. Ona göre eğer bir töz varsa, bu ancak onun özne olması itibarıyla anlaşılır.⁴

transandantal mantık projesine bağlanan bir mantık olup olmadığı sorusuyla da ilişkili olmasıdır. Bu soru bakımından transandantal terimi, Kant'ın bu terime kazandırdığı içerik üzerinden okunabilir. Kant'a göre transandantal terimi, idrak etmenin a priori koşullarını ifade eder (A12 ve A94-B126). İdrak etmenin a priori koşullarının mekanı "Ben"dir. Eğer Hegel'in mantığı Kant'ın transandantal mantık projesinin bir devamıysa, o zaman Hegel'in düşüncesindeki kategoriler öğretisinin mekanı da "Ben" midir? Makalenin ana tartışma sorusu bu soru olmasa da, ana tartışmanın gerektirdiği ölçüde bu soruya da yanıt aranmaktadır.

⁴ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Phénoménologie de l'Esprit*, Çeviren Jean-Pierre Lefebvre, Aubier, « Bibliothèque philosophique », 1991, s. 37. Hegel'in mantığının kendi felsefe sistemi içerisinde ontolojik konumunun ortaya konulabilmesi için, ana hatlarda bu felsefe sisteminin betimlenmesi gerekmektedir. Bu betimlemeyi yapabilmek için, Hegel'in felsefesinde, genel kullanımı içerisinde "töz" terimine başvurulmuştur. Töz terimiyle kastedilen Mutlak'tır. Fakat Mutlak, tözün kendi olma sürecinin bütünlüğünü ifade ettiği için, süreci betimlemek adına makalede töz terimi kullanılmıştır. Hiç kuşkusuz bu süreç Mutlak'ın kendi olma sürecidir, fakat bu şekilde ifade edebilmek için, en azından kavramsal olarak sürecin bütünlüğünün dikkate alınması gerekir. Ayrıca her ne kadar

Özne olmanın temel karakteristiği edimsel olmaktır. Özne olarak Hegel'in tözü edimseldir ve bu edimsellik onun kendi (*selbst*) olma sürecini ifade eder. Tözün kendi olma süreci tözün kendi gelişiminden başka bir şey değildir. Hegel'in düşüncesinde karşılaşılabileceğimiz herhangi bir öge, özne olarak düşünülen tözün kendi olma sürecindeki, yani kendi gelişimindeki bir aşamaya karşılık düşer. Dolayısıyla Hegel'in kavrayışında töz, herhangi bir şeyin – ögenin ötesinde, berisinde, temelinde, zemininde ya da dışındaki bir kaynağı, ilkeyi ifade etmez. Herhangi bir şey bu tözün kendi gelişimindeki görelî bir evredir: Her bir öge tözün gelişiminin bir parçası olarak, bu gelişimi oluşturan diğer öğelerle diyalektik olarak belirlenen bir ilişki içinde açığa çıkar.

Hegel özne olarak tözün kendi olma sürecinde içinden geçtiği aşamalar bakımından tözü Varlık, Kavram, İde, Doğa, Tin ve Mutlak gibi çeşitli adlarla tanımlar. Bu tanımlar aynı zamanda Hegel felsefesinin üç temel alanına denk düşer: Mantık (Kavram, Mantıksal İde ya da Logos), Doğa ve Tin. Kavram Mantık Bilimi'nin konusunu oluşturur; yani Mantık Kavram'ın edimselliğinin, kendi olma sürecinin ele alındığı alandır ve Doğa ve Tin alanlarının kavramsal yapısını verir. "Mantık'ı düşüncenin saf belirlenimlerinin sistemi olarak ele alıyoruz, diğer felsefi bilimler, yani Doğa ve Tin felsefeleri, uygulamalı bir Mantık olarak görünürler, çünkü Mantık onları canlı kılan ruhtur."⁵

Hegel felsefi bilimler gibi Mantık Bilimi'ni de üç temel alana ayırt eder. Varlık (*Sein*) Öğretisi, Öz (*Wesen*) Öğretisi ve Kavram (*Begriff*) Öğretisi. Bunlar Mantık Bilimi'ndeki gelişim sürecinin en temel üç aşamasıdır ve bu alandaki her mantıksal gerçekliğe sahip olan şeyin aşamaları (*moment*) gibi, kendi içlerinde ve birbirleriyle ilişkilerinde, mantıksal öğretinin üç yönü üzerinden

ilişkili olsa da, töz terimi makalede hem Ansiklopedi Mantığı'nda (Hegel, *Hegel's Logic, Being Part One of the Encyclopaedia of the Philosophical Sciences (1830)*, 213-215) hem de Mantık Bilimi'nde (Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Science of Logic*, çeviren. A. V. Miller, Humanity Books, 1969, 554-558.) türetilmesi yapılan belirli bir kavram olarak kullanılmamıştır.

⁵ Hegel, *Hegel's Logic, Being Part One of the Encyclopaedia of the Philosophical Sciences (1830)*, 39 (Kaynakçada belirtilen kaynaklardan yapılan çeviriler makale yazarına aittir). Felsefi Bilimler Ansiklopedisi'nin bölümleri olarak ele aldığımızda Mantık Bilimi'nden sonra gelen bölümler Doğa Felsefesi ve Tin Felsefesi'dir. Yani burada söz konusu olan Doğa'nın ve Tin'in kendileri değil, kavramsal olarak ele alınmalarıdır ki bu da Mantık Bilimi'ndeki kategorileri gerektirir. Öte yandan bu alanların kavramsal olarak irdelenişi, bu alanların gerçekliklerine tekabül eder. Bu sebeple Hegel'in dilinde her ne kadar kimi zaman bilinçli olarak yapılan bir ayırım görsek de, kimi zaman da kavramsal betimlemeyle doğal ve tinsel gerçekliğin iç içe geçtiği bir dille karşılaşırız.

incelenebilirler: "α) Soyut ya da anlama yetisine ilişkin yan, β) diyalektik ya da negatif rasyonel yan, γ) spekülâtif ya da pozitif rasyonel yan."⁶

Mantık Bilimi'ndeki gelişim süreci Varlık'la başlar. Hegel'in düşüncesinde Varlık yalın, belirlenimsiz ve dolayimsız olarak saf düşüncedir, yani Varlık belirlenimsiz olan olarak belirlenmiştir. Varlık'ın belirlenmemişliği, belirlenimin iptal edilerek aşılması değil, tüm belirlenmişlikten önceki belirlenimin yokluğu ve bu yokluğun dolayimsızlığıdır. Varlık en soyut olandır. Mantık Bilimi'ndeki süreç, en soyut olandan mantıksal olarak en somut olana – İde'ye doğru gelişir.

Her mantıksal gerçeklikte gelişimin ikinci yönü olumsuzlamadır. Yukarıda alıntılıdığımız gibi bu olumsuzlama diyalektik olarak adlandırılır. Soyut olandan somut olana doğru gelişim, soyut olanın olumsuzlanması yoluyla gerçekleşir. Olumsuzlama, yani diyalektik gelişimin ilkesidir; çünkü diyalektik sadece soyut olanın olumsuzlanması değil, aynı zamanda olumsuzlayanın olumsuzlanmasıdır.⁷ Olumsuzlayanın olumsuzlanması yoluyla belirli bir gelişim süreci tamamlanır ya da Mantık Bilimi'ndeki gelişim sürecinin bütünü düşünüldüğünde bir mantıksal gerçekliğe, bir aşamaya (*moment*) erişilir. Bu aşama ya da evre, belirli bir gelişimin tamamlanması ve bütünlüğü olması, yani belirli bir gelişim sürecindeki öğelerin birliği olması bakımından olumlu bir belirlenimdir. Hegel'in spekülâtif yan dediği şey bu birliktir. Bu olumlu birlik kendi içinde çeşitli öğelerden – aşamalardan oluşurken, aynı zamanda kendisi mantıksal gelişim sürecindeki daha üst bir birliğin bir evresini (*moment*) oluşturur.

Mantıksal gelişimin bu üç yanı dolaysızlık, dolaylılık ve ortadan kaldırılmış dolaylılık terimleri yoluyla da açıklanabilir. Soyut olan dolayimsızdır ve kendindedir, yani ilişki içinde durmaz. Oysa her olumsuzlama bir dolaylıdır ve diyalektik bir ilişkiyi ifade eder. Sürecin tamamlanmasını ya da bütünlüğünü ifade eden üçüncü yan, soyut olanın olumsuzlanmasının olumsuzlanmasıdır ve olumsuzun olumsuzu olarak olumludur. Sürecin bütünlüğü olarak bu olumluluk belirlenim bakımından daha üst olan yeni bir süreç için başlangıcı meydana getirir. Yeni bir sürecin başlangıcı olmak dolaysızlığa geri dönmeyi ifade eder, fakat onun dolaysızlığı önceki süreçteki dolaylılığın ortadan kaldırılmasıyla mümkündür. Yeni bir sürecin dolaysız

⁶ Hegel, *Hegel's Logic, Being Part One of the Encyclopaedia of the Philosophical Sciences (1830)*, 113.

⁷ Hegel, *Hegel's Logic, Being Part One of the Encyclopaedia of the Philosophical Sciences (1830)*, 115-118.

başlangıcı olarak o kendindedir. Yani soyut olarak kendinde olana dolayımlanmış olarak geri döner ve bu geri dönüş tüm edimin çembersel olduğunu gösterir.

Mantıksal gelişimin bu üç yanıyla ki açıkladığımız gibi her yanın diğer yanla ilişkisi diyalektiktir, Hegel Varlık Öğretisi'nde Varlık'ın soyut kategorilerini, Öz Öğretisi'nde Varlık'ın dolayımına konu olan, birbirleriyle referansları yoluyla ortaya çıkan kategorilerini türetir. Varlık ve Öz öğretilerini birbirlerinden ayrı ve bağımsız duran alanlar olarak düşünmemek gerekir. Onlar tek bir tözün mantıksal gelişiminde içinden geçtiği ya da bizzat süreç içerisinde onlar olduğu evrelerdir (*moment*). Hegel Varlık'a ve Öz'e ait kategorileri türettikten sonra, yani onların birbirlerinden diyalektik olarak nasıl çıktıklarını gösterdikten sonra, Mantık Bilimi'nin üçüncü temel konusunu oluşturan Kavram'a erişir. Kavram Varlık ve Öz'ün birliğidir, kendisini özle dolayım kılınmış varlıktır; yani Kavram Varlık'ın Öz'le girdiği dolayımı olumsuzlar ve iptal eder. Fakat bu olumsuzlama, olumsuzladığı dolayımı korur ve saklar. Daha açık bir ifadeyle, mantıksal gelişimdeki Varlık'a ait belirlenimleri ve Öz'e ait belirlenimleri olumsuzlar ve onları aşar, fakat olumsuzladığı ve aştığı bu belirlenimleri korur ve saklar (*Aufhebung*),⁸ yani onları örtük olarak içerir. Başka bir ifadeyle, Kavram mantıksal gelişim sürecinde birbirinden türeyen Varlık'a ve Öz'e ait kategorilerin bütünlüğü ve birliğidir. Bununla birlikte yeni bir gelişim sürecinin başlangıcı olarak, kategorileri ortaya koyan gelişim sürecini kendisinde örtük olarak içerir ve bu örtük içeriğine göre, içerdiği böyle bir bütünlüğe – birliğe göre, daha üst bir gelişim sürecinin başlangıcı – ilk terimi olur. Bu ilk terim olması bakımından dolaysızdır, kendindedir. Yeni gelişim süreci, örtük olarak içerdiği önceki sürece göre kendini belirler ve dolayım sokar.

Kavram yeni bir gelişim sürecinin başlangıcı, ilk terimi olması bakımından dolaysızdır, fakat bu dolaysızlık Hegel'in mantıksal gelişim sürecine kendisinden başladığı Varlık'ın dolaysızlığı gibi değildir. Çünkü Varlık'ın dolaysızlığı ya da belirlenmemişliği daha önce ifade ettiğimiz gibi, dolayımın ya da belirlenimin iptal edilerek aşılması değil, tüm belirlenmişlikten önceki belirlenmenin yokluğu ve bu yokluğun dolaysızlığıdır.⁹ Oysa Kavram'ın dolaysızlığına Kavram'ı açığa

⁸ Hegel, *Hegel's Logic, Being Part One of the Encyclopaedia of the Philosophical Sciences (1830)*, 142.

⁹ Hegel, *Hegel's Logic, Being Part One of the Encyclopaedia of the Philosophical Sciences (1830)*, 125.

çıkaran gelişim sürecinin olumsuzlanarak aşılmasıyla erişilir; yani Kavram'ın dolaysızlığı, önceki sürecin dolayımını kendisinde örtük olarak içerir ve bu örtük içeriğe – bu bütünlüğe göre yeni süreci başlatır. Bu örtük içeriğin mantıksal olarak daha ileri bir belirlenim kazanmasını mümkün kılar. Dolayısıyla Kavram Varlık'a ve Öz'e ait kategorileri – belirlenimleri içeren, Öz'le dolayimli Varlık'tır.¹⁰

Hegel İde'yi “Kavram, Kavram'ın gerçek varoluşu (*Dasein*) ve bu ikisinin birliği”¹¹ olarak tanımlar. Kavram içerdiği örtük bütünlüğü – Varlık ve Öz'e ait kategorileri olumsuzlayarak, bu olumsuzladığı içeriğe göre kendisinin gerçek varoluşunu – gerçekliğini, yani nesnellik alanını vazeder. Fakat bu gerçeklik ya da nesnellik Doğa ya da Evren değildir; doğa alanının – nesnelliğin kavramıdır. Bu kavram Hegel'in düşüncesinde tözün Doğa olarak, yani doğadaki süreçler olarak nasıl gerçekleşeceğinin kavramsal – mantıksal (onto-lojik) yapısını verir. Doğa'da gerçekleşen her şey, bu onto-lojik yapıya göre gerçekleşir, bu onto-lojik yapının ileri bir belirlenimidir.

58

Kavram ve nesnelliğin kavramını iki ayrı kavram olarak ele almamak gerekir. Kavram nesnellik olarak, nesnellik biçimi (figürü) içerisine girerek kendisini kendisi için görünür kılar; bu da Kavram'ın kendisini nesnelliğin kavramı olarak belirlemesi anlamına gelir.¹² Kavram sadece nesnellik alanının kavramını vazeder, nesnellik alanının kendisini, yani kendisini doğal süreçler olarak geliştirecek ve belirleyecek olan, Kavram'ın daha ileri bir belirlenimi olarak İde'dir. İde örtük Kavram ile belirtik Kavram'ın birliğidir; yani kendi olma sürecini – kendi gelişim sürecini tamamlayan Kavram İde'dir. İde Kavram'ın kendi (*selbst*) olma sürecini örtük olarak içeren, Kavram'ın daha ileri bir belirlenimidir. Başka bir ifadeyle, Kavram'ın kendi olma süreci, İde tarafından korunarak ve saklanarak deşillenmiştir.

Hegel Mantık Bilimi'ne en soyut olan Varlık'tan başlar, mantıksal gelişim süreci en somut mantıksal varlık olarak İde'ye erişilmesiyle tamamlanır. Böylelikle Varlık'ın İde olduğu açığa çıkar, yani mantıksal gelişim sürecinin Kavram'ın kendi olma – kendi gelişim süreci olduğu ortaya çıkar. Doğa ve Tin alanları (doğal ve tinsel süreçler) bu mantıksal sürece, bu kavramsal yapıya göre

¹⁰ Hegel, *Hegel's Logic, Being Part One of the Encyclopaedia of the Philosophical Sciences (1830)*, 223.

¹¹ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Estetik – Güzel Sanat Üzerine Dersler, Cilt I*, çeviren. Taylan Altuğ, Hakkı Hünler, Payel Yayınevi, 1994, 105.

¹² Hegel, *Science of Logic*, 612.

gelişirler.¹³ Dolayısıyla bu mantıksal yapı Hegel'in ontolojisinden başka bir şey değildir. Birbirleriyle zorunlu olarak bağlantılı kavramların bütünlüğü gerçekliğin kavramsal yapısını verir.¹⁴ Fakat sadece doğal gerçekliğin kavramsal yapısını vermez, çünkü Kavram sadece kendisini nesnelliğin kavramı olarak gerçekleştirmez, nesnelliğin kavramını değilleyerek, her mantıksal birimi – varlığı ortaya çıkaran mantıksal gelişimin üçüncü yönüne uygun bir biçimde, nesnelliğin kavramıyla kendisinin birliğini kurar, böylelikle kendisine geri döner ve kendisi olma gelişimini tamamlar. Kendisine geri dönme süreci Tin alanının kavramsal yapısını verir.¹⁵ Dolayısıyla Kavram'ın kendi olma yönündeki gelişim süreci, doğal ve tinsel olan her şeyin mantıksal yapısıdır ve böyle bir mantıksal yapı olarak Hegel'in felsefi siteminin onto-lojik¹⁶ yönünü oluşturur.¹⁷

Hegel'de Kategorilerin Türetilmesi

En genel anlamda Hegel için mantık kategorilerin türetilmesiyle ilgilidir. Hegel'e göre kategorilerin hakiki türetilmesi, hiçbir ampirik veya dışsal veriye başvurmadan, kategorilerin birbirlerinden nasıl türediklerini göstermek, kendilerini ortaya çıkaran bu diyalektik ilişkinin zorunluluğunu kanıtlamaktır. Hegel'e göre mantık, kategorilerin türetilmesinin verildiği, aralarındaki içsel ilişki yoluyla kategorilerin betimlendiği bilimdir.

Hegel'in düşüncesinde kategorilerin türetilmesi, daha önce belirttiğimiz gibi, mantıksal öğretinin üç yönünü gerektir: “α) Soyut ya da anlama yetisine ilişkin yan, β) diyalektik ya da negatif rasyonel yan, γ) spekülatif ya da pozitif rasyonel yan.”¹⁸ Mantıksal öğretinin bu üç yönüne göre, Hegel Mantık Bilimi'ni üç ana bölüme ayırır; daha doğrusu İde, kendini gerçekleştirme sürecinde, bu üç

¹³ Doğa alanı içersinde buna, tohumun bitki veya ağaç olma süreci örnek olarak verilebilir. Bakınız: Hegel, *Hegel's Logic, Being Part One of the Encyclopaedia of the Philosophical Sciences (1830)*, 224 ve 232.

¹⁴ Charles Taylor, *Hegel*, Cambridge University Press, New York, 2005, 225, 231, 297 ve 298.

¹⁵ Dolaysızlık, dolaylılık ve ortadan kaldırılmış dolaylılık doğal ve tinsel olmak üzere her türlü sürecin yapısıdır; fakat bu yapı doğal süreçlerde farklı, tinsel süreçlerde farklı gerçeklik kazanır.

¹⁶ Hegel'in düşüncesinde mantık ve ontolojinin kesişimini vurgulamak amacıyla ontoloji terimi, onto-loji şeklinde yazılmıştır.

¹⁷ Stephen Houlgate, *The Opening of Hegel's Logic*, Purdue University Press, Indiana, 2006, 139-140.

¹⁸ Hegel, *Hegel's Logic, Being Part One of the Encyclopaedia of the Philosophical Sciences (1830)*, 113.

bölümü kendisinden geliştirir, başka bir ifadeyle İde, bu üç bölümün kendilerini açığa çıkaran karşılıklı ilişkilerinin süreç olarak bütünlüğüdür: Varlık (*Sein*), Öz (*Wesen*) ve Kavram (*Begriff*). Daha önce ifade ettiğimiz gibi, Hegel en soyut olan Varlık'la başlar ve Varlık alanındaki kategorileri türetir. Bu alandaki diyalektik hareket geçiştir, yani bir kategori diğerine geçer ve bir terimin diğeriyile ilişkisi kendindedir, ki bu ilişki refleksiyon yoluyla açığa çıkar. Öz alanında, Varlık alanında olduğu gibi bir kategori diğerine geçmez, burada hakiki bir ötekilik değil, sadece bir çeşitlilik, kendi ötekisiyle bir ilişki bulunur. Diyalektik hareket burada bir kategorinin diğerine referansını ifade eder. Öz alanı Varlık alanının değillenmesidir. Öz alanındaki kategorilerin türetilmesi, birbirlerinden diyalektik olarak türeme süreçleri tamamlandığında, Kavram alanı Öz alanının değillenmesi yoluyla, İde'nin gelişim sürecindeki bir *moment* olarak açığa çıkar. Kavram alanı, Varlık ve Öz alanlarının birliğidir ve böyle bir birlik olarak, onları iptal ederek kendinde örtük olarak içerir. Başka bir ifadeyle, Kavram kendisinin Öz'le dolayımı kılmış Varlık'tır. Kavram alanında diyalektik süreç veya devinim, Varlık alanında olduğu gibi geçiş, Öz alanında olduğu gibi görünme – görünüş değil, gelişimdir.¹⁹

60

Bu açıklamalara göre, örnek olarak bir nesneyi ele aldığımızda, o nesneye dair söyleyeceğimiz ilk şey onun var olduğudur; o olmasaydı, ona dair hiçbir şey söylenemezdi. Onun olduğu ifade edildiğinde, onun biçimsel olarak kendine özdeş olduğu söylenir, çünkü var olan nesne kendisi olarak, yani ilişki içinde durmayan bir şey olarak ele alınır. Bu varlık ancak, onu o kılan niteliği yoluyla vardır ve bu nitelik belirli bir nicelik gerektirir ki bu niteliksel nicelik o nesnenin ölçüsüdür. Varlık, nitelik, nicelik ve ölçü ele aldığımız nesneye ilişkin soyut ve dolayimsız belirlenimlerdir. Nesneyi ilişki içinde durmayan, soyut, kendine özdeş bir şey olarak ele aldığımızdan, ona dair ifade ettiğimiz ya da türettiğimiz belirlenimler de soyut ve dolayimsız olacaktır. Oysa her nesne belirli ilişkiler bütünlüğünü ifade eder, yani o, belirli ilişkiler sonucunda ortaya çıkan bir nesnedir; o nesneyi o nesne yapan belirli ilişkilerdir. Başka bir ifadeyle, bir nesneyi kendisi olarak ele almamızı, onun belirli bir niteliğe ve niceliğe sahip olduğunu söylememizi olanaklı kılan, o nesneyi açığa çıkaran, görünür kılan belirli ilişkilerdir. Öz alanında, zemin-sonuç, töz-ilinek, edimsellik gibi birbirlerinden türetilen kategoriler, o nesneyi görünür kılan, açığa çıkaran ilişkileri ifade eder. Varlık alanında çıkarımı yapılan kategoriler, görünüşlere

¹⁹ Hegel, *Hegel's Logic, Being Part One of the Encyclopaedia of the Philosophical Sciences (1830)*, 224.

dair soyut belirlenimlerdir. Öz alanında çıkarımı yapılan kategoriler, görünüşleri görünüş kılan ilişkileri ifade eden, kendi ötekileriyle referans içinde duran refleksif belirlenimlerdir. Kavram, Varlık ve Öz alanlarında çıkarımları yapılan kategorilerin karşılıklı ilişkilerinin bütünlüğüdür ve kendisinde bu bütünlüğü örtük olarak içerir. Yani Kavram alanında, ele aldığımız nesnenin, kendi kavramının gelişimi olduğunu anlarız. Bu gelişim, örtük olarak içerdiği kategorilerin karşılıklı ilişkilerine göre gerçekleşir.

Verili bir nesne üzerinden kategorilerin türetilmesine dair yaptığımız bu açıklama esasen Hegel'in düşüncesine uygun değildir. Çünkü Hegel kategorileri verili bir nesne üzerinden, insan zihninin o nesneyi nasıl kavradığının gelişimi yoluyla türetmez. En soyut olan Varlık'tan başlayarak diyalektik olarak, yani içsel bir zorunlulukla, kategorileri birbirlerinden türetir. Kategorilerin birbirlerinden türemesi en soyut olandan en somut olana doğru gelişir ve çembersel hareket tamamlandığında mantıksal olarak en somut olan olarak İde'ye erişilir. Çembersel harekette varılan nokta aynı zamanda kendisinden hareket edilen nokta, yani başlangıçtır. Böylelikle İde'nin Varlık olduğu ve Mantık Bilimi'ndeki tüm gelişimin İde'nin gelişimi olduğu açığa çıkar.

61

Mantık Bilimi'ndeki Varlık, Öz ve Kavram, mantıksal öğretinin üç yönüne göre konumlanan ve İde'nin kendinde gelişimini ifade eden momentlerdir. "Varlık, Öz, Kavram, Logos'un 3 itilimini, aynı temel temayı farklı bir düzeyde yeniden üreten 3 çemberi oluşturur."²⁰ Dolayısıyla hem mantığın bu üç ana *momenti*, hem de her mantıksal gerçekliğin gelişim sürecini oluşturan üç *moment*, birbirlerinden ayrı, dolaylı ve soyut *momentler* değil, tek bir gelişim sürecinin diyalektik olarak kurucu öğeleridir. Sadece onları açıklamaya çalıştığımızda, onları ayrı, ilişki içinde durmayan olarak ve kendileri bakımından ele alırız. Oysa onlar tek bir gelişim sürecinin kurucu öğeleri olarak birbirleriyle ilişki içindedirler ve bu ilişki içinde kendileri olurlar, yani onları olanaklı kılan, birer *moment* yapan, diyalektik olarak ilişki içinde olmaktır. "Bunlar yalnızca bir ve aynı gerçek varlığın tamamlayıcı yönleridir. Ancak bu somut gerçek varlığın gidimli betimlenmesinde, onun üç yönünün ayrı ayrı ve birbiri ardına açıklanması gerekir."²¹

²⁰ Jean Hyppolite, *Logique et Existence*, Paris: Epiméthée - Presses Universitaires de France, 1952, 220.

²¹ Alexandre Kojève, *Introduction à la Lecture de Hegel*, Gallimard, 1947, 480.

Mantıksal gelişim sürecinin üç momentinin, bir yönden insan zihninin yetileri yoluyla (anlama yetisi, negatif-akıl ve pozitif-akıl) açıklanması, Hegel'in düşüncesinde mantıksal birimlerin - varlıkların insan zihninin ürünü oldukları anlamına gelmez. Örneğin mantıksal gelişim sürecinin ilk momentini soyut tümeldir ve Hegel'e göre, soyut tümel gelişimin henüz ayrımlaşmamış, kendini belirlememiş, dolayumsuz, yalın yönüdür ve böyle olarak kendindedir ve gelişimin başlangıcını yapar. Hegel düşüncesinde bir şeyin kendinde olması, onun bizim için olduğunu ifade eder. Örneğin canlılar doğar ve ölür, kalıcı olan (aynı şekilde süregiden) onların türüdür ve tür onların tümelini ifade eder.²² Tümelin bizim için olması, onun refleksiyon yoluyla ortaya çıktığı anlamına gelir. Fakat bu, onun varlığının refleksiyona bağlı olduğu, onun refleksiyonun ürünü olduğu anlamında gelmez. Hatta ona dair refleksiyonu olanaklı kılan onun kendi gelişimidir. Böyle bir gelişim söz konusu olmasaydı, ona dair refleksiyon da olmazdı. Örneğin Hegel'e göre çocuk kendinde insandır, çocuğun insan olması bizim içindir.²³ Fakat çocuk insan olarak geliştiği için, onun kendinde insan olduğunu refleksiyon yoluyla bilebiliyoruz.

62

Hegel'in düşüncesinde, mantık, doğal ve tinsel süreçlerin kavramsal-kategorik yapısını verir. Doğa ve Tin bu kavramsal-kategorik yapıya göre gelişen, bu yapının ileri belirlenimleridir. Hyppolite'in dediği gibi, mantıktaki kategoriler bizim zihnimize ait değildir²⁴ ve Kojève'in belirttiği gibi de, diyalektik varlığa aittir.²⁵ Eğer mantığı, özne olarak tözün gelişim sürecinin tümeli olarak düşünürsek, yani bu gelişim sürecinde diyalektik olarak açığa çıkan Mantık, Doğa ve Tin ilişkisinde mantığı gelişim sürecinin kendinesi olarak alırsak, böyle bir tümel olarak mantık refleksiyonun konusudur ve bizim içindir. Yani Hegel'in felsefi sisteminin tümünün onto-lojik yapısı olarak zihinde açığa çıkarılır, fakat onun zihinde (filozofun zihninde) açığa çıkarılmasını, ona dair refleksiyonu olanaklı kılan, böyle bir onto-lojik yapının doğal ve tinsel süreçler olarak gelişimidir.²⁶ Mantık özne olarak tözün - Mutlak'ın kendi olma sürecinin,

²² Hegel, *Hegel's Logic, Being Part One of the Encyclopaedia of the Philosophical Sciences (1830)*, 37.

²³ Hegel, *Hegel's Logic, Being Part One of the Encyclopaedia of the Philosophical Sciences (1830)*, 181.

²⁴ Hegel, *Hegel's Logic, Being Part One of the Encyclopaedia of the Philosophical Sciences (1830)*, 228 ve Jean Hyppolite, *Genesis and Structure of Hegel's Phenomenology of Spirit*, çeviren. Samuel Cherniak and John Heckman, Northwestern University Press, 1974, 582.

²⁵ Kojève, *Introduction à la Lecture de Hegel*, 449, 455, 460 ve 462.

²⁶ Tinsel süreçler içerisinde hiç kuşkusuz ki felsefe tarihi de vardır.

edimselliğinin kendinde olan yönünü oluşturur. Gelişim sürecinin kendinesi, gelişim sürecinin onto-lojik yapısıdır.

Pippin gibi bazı düşünürler, Hegel'in mantığının, Kant'ın transandantal mantığı gibi, hiçbir tözsel metafizik vaadi olmayan bir kategori teorisi olduğunu iddia ederler.²⁷ Bu çerçevede, Houlgate'in dediği gibi,²⁸ Pippin'in gözünde Hegel'in mantığı Kant'ın transandantal mantık projesine bağlanır. Daha önce ifade ettiğimiz gibi, Kant'ın transandantal mantığı, genel olarak düşünmenin biçimsel olarak kurallarını veren genel mantıktan ayrı olarak, kategorilerin türetilmesiyle ilgilidir. Kant'ın felsefesinde, anlama yetisinin kategorileri bilginin ya da idrakın nesnellliğini oluşturur, böylelikle deneyim mümkün olur. Başka bir ifadeyle, kategoriler nesnel ve onlar deneyimin nesnel yanını oluşturan tümel ilişkiler ve düşünce belirlenimleridir. Dolayısıyla Kant'ın düşüncesinde nesnellik kategoriler yoluyla mümkündür, fakat bu nesnellik 'şey'in kendisine ait değildir; kategoriler insani bilginin konusunu oluşturan fenomenlerin nesnellliğini, yani fenomenlere dair idrakın nesnel yönünü oluştururlar. Bu açıdan Kant transandantal mantığı kendi ontolojisi olarak adlandırır.²⁹

Hegel Mantık Bilimi'nin Varlık ve Öz bölümlerinde, en soyut olan varlıktan başlayarak diyalektik olarak kategorileri birbirinden türetir. Kavram kendinde, yani örtük olarak kategorilerin karşılıklı ilişkilerinin bütünlüğünü içerir ve bu bütünlüğe göre kendisini nesnellik olarak geliştirir. Kavram'ın kendisini geliştirdiği nesnellik, nesnellik kavramıdır; çünkü kendisini nesnellik, yani doğal süreçler olarak geliştirecek ve gösterecek olan Kavram'ın kendi olma sürecini – edimselliğini kendinde örtük olarak içeren İde'dir. İde'nin süreçler olarak kendisini gösterdiği nesnellik insan zihninden bağımsız olarak şeylerin kendilerinin nesnelligidir. Fakat bu nesnellik, Kavram'ın vazettiği nesnellik kavramına göre gerçekleşir, nesnellik kavramının ileri bir belirlenimidir. Yani kavramın vazettiği nesnellik kavramı, İde'nin vazettiği nesnellığın onto-lojik yapısıdır. Nesnellik, nesnellik kavramının gerçekleşmesidir ve her ikisi de özne olarak Hegel'in düşüncesindeki tözün diyalektik gelişim sürecinin farklı momentleridir. Bu bakımdan, mantıksal gelişim sürecinde açığa çıkan kavram,

²⁷ Robert B. Pippin, *Hegel's Idealism, The Satisfactions of Self-Consciousness*, Cambridge University Press, 1989, 6.

²⁸ Stephen Houlgate, *The Opening of Hegel's Logic*, Purdue University Press, Indiana, 2006, 137

²⁹ Hyppolite, *Logique et Existence*, 230.

yargı, tasım gibi mantıksal birimler doğanın ve tinin onto-lojik yapılarıdır.³⁰ “Mantık, dolayısıyla şeylerin özsel gerçekliğini ifade etmek için kullanılan düşüncelerde kavranan şeylerin bilimi olarak Metafizikle örtüşmektedir.”³¹

Charles Taylor zorunlu olarak birbiriyle bağlantılı kavramlar zinciri olarak Hegel'in mantığının, gerçekliğin kavramsal yapısını verdiğini söyler. Yani ona göre, Hegel'in mantığı, çelişkiye-karşıtlığa dayanarak gerçekliğin zorunlu kavramsal yapısını açığa serer.³² Bununla birlikte Hegel'in mantığını yine de transandantal mantık olarak adlandırır.³³ Hegel'in mantığı gerçekten transandantal mantık mıdır? Bu soru aynı zamanda, mantığın doğa ve tin alanlarıyla ilişkisiyle de ilgilidir. Çünkü mantık transandantal ise, klasik anlamda doğa ve tin alanlarının tözsel, özsel ilkesi olarak düşünülecektir.

Transandantal Mantık Tartışması

64

Kavram kendisini nesnelliğin kavramı olarak geliştirirken, bu gelişim sürecini örtük olarak içeren ve Kavram'ın ileri bir belirlenimi olan İde, nesnelliğin kavramına göre, kendisini doğal süreçlerin gerçekliği olarak geliştirir. Başka bir ifadeyle, doğal süreçler bu yapıya göre açığa çıkarlar. Nesnelliğin kavramı, Kavram'ın kendi örtük bütünlüğünü böldüğü tikel ayrımlar çeşitliliğinin bütünlüğüdür. Benzer bir şekilde, doğa İde'nin kendini böldüğü tikel gerçek ayrımlar çeşitliliğinin ve bu çeşitliliğin açığa çıkma sürecinin bütünlüğüdür. Nesnellik kavramı ya da doğa, Kavram'ın ya da İde'nin gelişim sürecinin, edimselliğinin kurucu bir momentidir ve böyle olarak Kavram'ın ya da İde'nin bir yönünü oluştururlar. Kavram ya da İde, nesnelliğin ya da doğanın değişmeyen, sabit, transandantal bir zemini, özü veya tözü değildir. Kavram ya da İde, sadece gelişim sürecinin başlangıcını, henüz ayrılaşmamış soyut tümeli, kendindeyi ifade etmez; onlar gelişim sürecinin bütünlüğüdür ve böyle bir bütünlük olarak nesnelliğin kavramını ya da doğayı, kendi gelişim süreçlerinin bir *momenti* olarak içerirler.

Hegel'in düşüncesinde, bir nesneyi kavramından ayrı başına bir gerçek varlık olarak ve kavramı da nesneden ayrı başına onun özsel, tözsel ya da transandantal bir zemini olarak düşünmemek gerekir. Çünkü nesne kendi

³⁰ Houlgate, *The Opening of Hegel's Logic*, 116.

³¹ Hegel, *Hegel's Logic, Being Part One of the Encyclopaedia of the Philosophical Sciences (1830)*, 36.

³² Taylor, *Hegel*, 225, 227, 231, 297 ve 298.

³³ Taylor, *Hegel*, 300.

kavramının gelişimini ifade eder, nesne bu gelişim sürecinin bir sonucudur ya da *moment*dir. Kavram kendisini kendi nesnesi olarak geliştirdiği ölçüde nesnesinin kavramıdır. Kavram'ın kendinesi ile Kavram'ın nesne olarak gelişimi, Kavram'ın kendi olma sürecinin birbirinden koparılamaz *moment*leridir. Genel olarak belirli bir kavram kendinde, kendi olma – gelişim sürecini örtük olarak içerdiği için, kavramı olduğu nesnenin zemini olduğu söylenebilir. Fakat böyle bir zemini, nesneden ayrı, bağımsız bir varlık olarak düşünmemek gerekir, çünkü nesnenin kavramında zemin olmak da sonuç olmak da içerilmiştir. Kavram nesnesinin zemini olduğu ölçüde kendi nesnesidir ve kendi nesnesi olduğu ölçüde bu nesnenin zeminidir. Burada, nesne kavramdan ayrı, bağımsız bir gerçek varlık değildir. Nesneyi vazeden süreçte, Kavram sadece kendinde olduğu haliyle ele alınmamalıdır; çünkü Kavram, hem kendinde kavramın, yani örtük ve ayrılaşmamış bütünlüğün, hem de bu yalın bütünlüğün nesne olarak gelişmesini içerir: Kavram kendisine, kendi gelişim sürecine ait olan ve bu sürecin kurucu öğeleri olan *moment*lerin bütünlüğüdür.

Hegel'in düşüncesinde Kavram, kendi tikel ayrımlarının, yani görünüşünün, ki bu görünüş sadece bilinç için bir görünüş değil, kendisinin görünüşüdür, arkasında, ötesinde, kendi başına, ayrı, bağımsız, kendi görünüşünün kaynağı olan bir töz ya da öz değildir. Kavram'ın tikel ayrımlarıyla ilişkisi kendisiyle ilişkisidir. Kavram tikel yönleri ve bu tikel yönlerine, yani kendisine dair bilince – bilgiye sahip olması yoluyla, bu yönlerin bütünlüğünü ifade eden süreçtir. Bu bakımdan Kavram'ın gelişim sürecini ele alan Mantık, doğanın aşkın zemini ya da yaratıcısı değildir.³⁴ O, doğanın ve tinin onto-lojik yapısı olarak doğayı ve tini aktüel olarak öncelemez. Mantık, Hegel'in düşüncesindeki özne olarak tözün edimselliğinin, gelişim sürecinin kendinesi, soyut tümelidir. Fakat soyut tümel olarak aktüel bir mevcudiyete sahip değildir. Aktüel olarak var olan, doğa ve tinin diyalektik karşılıklı ilişkilerinin bütünlüğünü ifade eden özne olarak tözün gelişim sürecidir. Kavram, nesnelliğin, kendi olma sürecinin mantıksal yapısı olması ya da başka bir ifadeyle, mantığın doğal ve tinsel süreçlerin onto-lojik yapısı olması anlamında Kavram ya da Mantık, doğal ya da tinsel nesnelere – fenomenlerin özüdür. Fakat bu öz, klasik olarak düşünüldüğü gibi transandantal³⁵ bir öz değildir. Aşkınlık bir tür

³⁴ Stephen Houlgate, *Why Hegel's Concept Is Not the Essence of Things*, içinde Hegel's Theory of the Subject, ed. David Gray Carlson, Palgrave Macmillan, 2005, 19.

³⁵ Burada "transandantal" terimi, Kant'ın bu terime verdiği anlam üzerinden okunmamalıdır, ayrıca bakınız: Dipnot 5.

soyutlamadır ve anlama yetisinin işlemine bağlanır. Oysa Hegel'in düşüncesinde, anlama yetisi kendi başına ayrı bir yeti değildir, aklın kendi olma sürecinin bir momentidir. Akıl, nesnesini, soyutluğu içinde değil, kendisini meydana getiren öğelerin diyalektik karşılıklı ilişkilerinin bütünlüğü içinde kavrar. Dolayısıyla, Hegel'in felsefesi, Hyppolite'in dediği gibi her türlü aşkınlık kavramını reddeder, aşkın hiçbir şey yoktur; sonsuz sonlunun ötekisi olmadığı gibi, öte dünya diye bir sorun söz konusu değildir.³⁶ Buna bağlı olarak, Houlgate'in altını özellikle çizdiği gibi, mantık zemini olduğu doğaya içkindir.³⁷

Söylediğimiz gibi, mantık ya da İde, doğayı ya da tını aktüel olarak inceleyemez. Doğal ve tinsel olguların onto-lojik yapısı olarak, bu olgulara, bu olguları açığa çıkaran gelişim sürecine içkindir. Mantık, yani İde ile Doğa ve ayrıca Tin, birbiriyle ilişki içindeki üç ayrı töz değildir. Tek bir gelişim sürecinin, kendileri de ilişkilerden oluşan, diyalektik olarak kurucu öğeleridir. Hyppolite'in dediği gibi,³⁸ mantık (logos) ve doğa karşılıklı olarak birbirlerini varsayarlar; biri diğeri olmaksızın konumlandırılmaz: Ne logos olmadan doğa, ne de doğa olmadan logos var olabilir. Başka bir ifadeyle mantık doğa olduğunu gösterdiğinde mantık olur ve doğa mantığın (İde'nin) gelişimi olduğu ölçüde doğadır.

Hegel'in düşüncesinde ne Mantık-Kavram ayrı bir şey – töz, ne de insan bu tözün kendi bilincine varması için gerekli araçlarıdır. Biz – insan (tin), *Tinin Fenomenolojisi* eserinde ifade edildiği şekliyle kendinin bilincine varandır: Ne Kavram dünyadan ayrı bir varlıktır, ne de biz (tin) Kavram'dan ayrı var olanlarız. Hepsi, sadece kendi olma edimselliği içerisinde anlaşılabilir, yani özne olarak düşünülen bir tözün farklı görünüşleri – evreleridir. Böyle bir töz tin olarak bizdir ya da tersine tin olarak biz böyle bir tözüz, fakat tözün gelişim sürecinin bir *momenti* olarak. Tözün kendi bilincine varması demek, tin olarak bizim kendi bilincimize varmamız demektir ve bizim 'kendi'miz tin olmakla birlikte hem doğayı hem de mantığı ifade eder. Çünkü Mantık ve Doğa'nın zorunlu olarak birbirlerini varsayması gibi, Doğa ve Tin de zorunlu olarak birbirini varsayar: Tin olarak biz, Doğa'dan türeriz, gelişiriz; yani Tin onto-lojik yapısını Mantık'ta bulunduğu oranda Doğa'dan gelişir ve Mantık ve Doğa'nın ortadan kaldırılmış birliğidir. Doğal varlığımızla doğanın bir parçasıyızdır, bununla birlikte doğadan gelişen tinsel varlıklar olarak, doğada doğal olmayan bir alan açarak tin olarak

³⁶ Jean Hyppolite, *Studies on Marx and Hegel*, çeviren John O'Neill, Harper Torchbooks, 1969, 170.

³⁷ Houlgate, *Why Hegel's Concept Is Not the Essence of Things*, 19.

³⁸ Hyppolite, *Genesis and Structure of Hegel's Phenomenology of Spirit*, 602.

'kendi'mizin, doğal ve tinsel fenomenlerin bilincine – bilgisine erişme süreci içinde var oluruz.

Tek bir gelişim sürecinin bir *momenti* olarak Mantık, bu gelişim sürecinin diğer *momentleri* olan Doğa ve Tin'in birbirleriyle ve kendi içlerindeki *momentlerle* – tikel belirlenimlerle nasıl bir ilişkiye sahip olduğunu kavramsal olarak ortaya koyar. "Hegel'in kavramı, dünyanın, altında yatan (veya içinde bulunan) 'zemini', 'nedeni' veya 'tözü' değildir; ne de dünyanın içindeki bir 'kuvvet' veya dünyanın 'olasılığının' 'koşulu'dur (bu koşulun transandantal, varoluşsal veya mantıksal olarak düşünülmesi fark etmez). Hegel için kavram, varlığın geriye işaret ettiği bir şey değildir. O, yalnızca kendi kendini belirleyen varlığın kendisidir –kendisini mantıksal olarak doğa ve tinden başka bir şey olmayacak şekilde belirleyen varlık."³⁹

Oysa Charles Taylor'a göre, "Tüm varolanın temelinde, dünyayı açığa çıkaran içsel bir zorunluluk olarak Kavram yatar ve bizim kavramsal bilgimiz de bundan türemiştir. Bizler, bu temel zorunluluğun eşit derecede zorunlu kendinin bilincine eriştiği araçlarız."⁴⁰ Ayrıca, "Kavram, ontolojik versiyonda anladığımız gibi, ilk sırada gelir, (...). Bu, Tanrı'nın dünyayı yoktan var ettiği fikrinin ardındaki hakikattir."⁴¹ Taylor bu açıklamayı, Hegel'in metnine referansla yapar:

Kavram gerçekten birincil olandır ve şeyler, kendileride içkin olan ve kendini onlarda açığa vuran kavramın etkinliği yoluyla oldukları şeydir. Dini bilincimizde bunu, Tanrı'nın dünyayı yoktan yarattığını veya başka bir deyişle, dünyanın ve sonlu şeylerin ilahi düşüncelerin ve hükümlerin doluluğundan kaynaklandığını söyleyerek ifade ederiz. Böylece din, düşüncenin ve daha doğrusu kavramın, kendini gerçekleştirmek için kendi dışında belirli bir maddeye ihtiyaç duymadan gerçekleşebilen sonsuz biçim veya özgür yaratıcı etkinlik olduğunu kabul eder.⁴²

Eğer Taylor'ın, Hegel'in bu pasajına dair yaptığı açıklama, ondan yapılan alıntılarla birlikte değerlendirilecek olursa, burada bir sorun ortaya çıkar. Hegel'in düşüncesinde, Mutlak Tin'in üç *momenti* olarak sanatın, dinin ve

³⁹ Houlgate, *Why Hegel's Concept Is Not the Essence of Things*, 28.

⁴⁰ Taylor, *Hegel*, 299 ve 300.

⁴¹ Taylor, *Hegel*, 307.

⁴² Hegel, *Hegel's Logic, Being Part One of the Encyclopaedia of the Philosophical Sciences (1830)*, 228.

felsefenin konusunu – içeriğini aynı şey oluşturur, yani Mutlak – tözün gelişim sürecinin bütünlüğü. Aralarındaki ayrım, Mutlak'ı bilince getirme biçimlerinde ve ifade etme tarzlarında bulunur: "Bu kavrayışın *ilk* biçimi [sanat], dolayimsız ve dolayısıyla *duyusal* bilmedir; içerisinde Mutlak'ın *seyire* ve *duyguya* sunulduğu, bizzat *duyusal* ve *nesnel* olanın biçimi ve şekli içerisinde bir bilmedir. Bundan sonra gelen *ikinci* biçim [din], *tasarımsal* [*vorstellende*] düşünmedir, buna karşılık *üçüncü* ve sonuncusu [felsefe], mutlak tinin *özgür* düşünmesidir."⁴³ Hyppolite'in dediği gibi,⁴⁴ Hegel'in kullandığı yaratmak – yaradılış gibi terimler dinin temsili diline aittir. Bu terimlerin felsefedeki karşılığı vazetmek, gerçekleştirmek, geliştirmektir. Örneğin, doğal olarak yaratma edimi ya da tinsel olarak sanatta yaratma edimi, Kavram'ın ya da Tin'in kendisini geliştirmesinden, gerçekleştirmesinden, vazetmesinden başka bir şey değildir. Sanatçı bir sanat eseri yaratmakla – üretmekle, kendi kavramını – özünü gerçekleştirir ve geliştirir ve kendi kavramı sadece bu gerçekleşme yoluyla aktüel olarak var olur. Böylelikle sanatçı kendi kavramını kendisi ve başkaları için görünür kılar. Bu görünüş, hem kavramın görünüşü – gerçekleşmesidir, hem de bizim için, yani bilinç için görünüştür. Tin böyle bir görünüş olarak sanat eserini, yani kendi kavramının gerçekleşmesi olarak kendisini kavrama – bilme olanağına sahip olur.

Temsili dildeki var olanın yoktan meydana gelmesi, özgür düşüncede, yani felsefede kavramın gelişim sürecinde içeriği kendisi yoluyla kendisinden vazetmesi, geliştirmesi anlamına gelir. Bu gelişim sürecinde Kavram kendisinden başka bir ilkeye ihtiyaç duymaz: Kavram, yani İde kendisinde örtük olarak kendi gelişim sürecini içerir ve bu örtük içeriğe göre kendisini geliştirir. Dinin temsili dilinde yok (*nihil*) olarak varsayılan gerçek olan – Doğa, Kavram'ın – İde'nin gelişim sürecinde İde'nin 'kendinde'sinde'⁴⁵ örtük olarak içerilmiştir ve örtük bir içerik olarak mevcuttur. Böyle bir örtük içerik olarak İde'nin 'kendinde'si aktüel olarak mevcut değildir, bizim içindir. Onun aktüel mevcudiyeti, bu *momenti*, yani Doğa'yı da içeren Kavram'ın – İde'nin gelişim sürecidir. Hegel'in felsefi sistemi, varlıkla başlar ve İde'nin gelişim sürecinin bütünlüğünü ifade eden Mutlak'la sona erer. Çembersel harekette son başlangıç olduğundan, bu hareket varlığın Mutlak ya da Mutlak'ın varlık olduğunu açığa

⁴³ Hegel, *Estetik – Güzel Sanat Üzerine Dersler*, Cilt I, 101.

⁴⁴ Hyppolite, *Genesis and Structure of Hegel's Phenomenology of Spirit*, 602.

⁴⁵ Yani kendisi olarak İde. Mantık'taki diyalektik gelişim sürecinin bütünlüğü, kendisi olarak İde'nin gelişim sürecidir; başka bir ifadeyle, kendisi olarak İde ya da kendinde İde, Kavram'ın gelişim sürecinin bütünlüğüdür. Kendisi olarak İde doğal süreçler olarak gelişir. Doğa İde'nin *Dasein*'ından başka bir şey değildir.

çıkırır. Diyalektik hareketin tümü varlık olarak Mutlak'ın gelişim sürecidir ve bir bütünlük olarak bu süreç yokluk diye bir şey içermez.

Hegel'in bu pasajda temsili dil yoluyla açıkladığı şey, Kavram'ın – İde'nin, Doğa ve Tin'den bağımsız olarak kendinde bir töz – ilke olduğu ve böyle bir töz – ilke olarak kendi ötekisi olarak Doğa'yı ifşa etmesi – yaratması değildir. Hegel, burada, kendinde Kavram'ın, kendini geliştirmek ve gerçekleştirmek için kendisi dışında başka hiçbir şeye ihtiyaç duymadığını ifade eder. Çünkü Kavram kendinde, kendi gelişim sürecini örtük olarak içerir ve onun kendisi (*selbst*), bu gelişim sürecinin bütünüdür; yani Kavram – Mutlak, bu gelişim sürecinin kurucu öğeleri olan Mantık (İde), Doğa ve Tin alanlarının diyalektik karşılıklı ilişkilerinin bütünlüğüdür. Hegel'in düşüncesinde töz veya ilke, böyle bir gelişim sürecinin bütünlüğünü ifade eder, bu gelişim sürecindeki bir *momenti* değil.⁴⁶ Mantık (İde), Doğa ve Tin birbirlerinden ayrı ve bağımsız tözler değildir. Aynı gelişim sürecinin diyalektik olarak açığa çıkan *moment*leridir ve eş değerde birbirlerini gerektirdiklerinden, birbirlerine referansla anlaşılabilirler. “Öncelikle, Doğa diğerlerini birbirine bağlayan orta terimdir. Doğa, bu dolaysız bütünlük, kendini Mantıksal İde [kendisi olarak İde ya da kendinde İde] ve Tin olmak üzere iki uç noktaya açar. Fakat Tin, ancak doğayla dolaylanmış olduğu ölçüde Tindir. Sonra, ikinci olarak, bireysellik ve kendini edimselleştiren ilke olarak bildiğimiz Tin orta terimdir ve Doğa ve Mantıksal İde ise uçlardır. Mantıksal İdeyi Doğa'da kavrayan ve böylece Doğa'yı özüne⁴⁷ yükselten Tindir. Üçüncü olarak, orta terim mantıksal İde'nin kendisidir hem Tinin hem de Doğa'nın mutlak tözü, evrensel ve her şeye yayılan ilkedir.”⁴⁸

Bu alıntıdaki “mutlak töz” ifadesi, töz kavramına geleneksel bir yaklaşımla ele alınacak olursa, Mantıksal İde'nin Doğa ve Tin alanlarına aşkın bir varlık olduğu ve bu varlığın incelenmesinin Mantık Bilimi yoluyla ortaya konulduğu tarzında bir izlenim uyandırmaktadır. Bu durumda yukarıda gösterilmeye

⁴⁶ Hegel bunu dinin temsili diliyle şu şekilde ifade eder: “Hıristiyanlıkta Tanrı kendini tin olarak açtı: önce baba, güç, kendini henüz saklayan soyut genellik [tümel] olarak, sonra da kendi nesnesi, kendisinden başkası, kendi ikiliği, yani oğul olarak. Bu kendisinden başkası aynı zamanda doğrudan doğruya kendisidir: o burada kendisini bilir, burada kendisini görür –işte üçüncü olarak bu kendini bilerek görmeye tin kendisi olur. Yani tek başına ne biri ne öteki, fakat ikisinin bütünü tindir” (Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Tarihte Akıl*, çeviren. Önay Sözer, Kabalcı Yayınevi, 2003, 63-64).

⁴⁷ Özün görünüşleri görünür kılan, açığa çıkaran ilişkileri ifade ettiği konusunda bakınız sf: 8-9.

⁴⁸ Hegel, *Hegel's Logic, Being Part One of the Encyclopaedia of the Philosophical Sciences (1830)*, 251.

çalışılan Hegel'in mantığının niye transandantal olamayacağına ilişkin gerekçeler hükümlerini kaybedeceklerdir. Oysa, yine yukarıda açıklandığı üzere, Hegel'in düşüncesinde tözü, kendinde ayrılaşmamış, her şeyin nihai zemini olarak değişmeyen, doğal ya da tinsel tüm şeylerin ondan mevcudiyete geldiği kökensel ve hakiki varlık olarak düşünmemek gerekir. Tözün temel karakteristiği özne olmaktır ve özne olmak Hegel'in düşüncesinde edimsel olmayı gerektirir. Bu açıdan Hegel'in temel meselesi, sınırlı ve sonlu olanlarda süregidenin kendisidir. Burada süregiden kendi başına, bağımsız ve ayrı bir aktüel mevcudiyete sahip olan değildir. Örneğin, canlılar bedensel – doğal mevcudiyetleri bakımından sınırlı ve sonludurlar, yani ölümlüdürler; fakat yetişkinliğine erişen canlılar dünyaya yine kendileri gibi sınırlı ve sonlu olan benzerlerini getirirler. Kendileri sınırlı ve sonluyken, benzerlerin dünyaya getirilmesi sona ermez ve bu, canlıların türsel yaşamını ifade eder. Türsel yaşam burada o türün kavramı olarak düşünülebilir ve türsel yaşamdaki döngüsel süreçte aynının yinelenmesi açığa çıkar.

70

İnsan türü, sadece kendi türünü devam ettiren değil, aynı zamanda bu türsel yaşamın bilincine – bilgisine de erişebilen bir varlık olması bakımından doğal mevcudiyetinin yanında tinsel bir mevcudiyete de sahiptir. Tinsel süreç doğal süreçlerdeki gibi aynının yinelenmesi değil, tam tersine ortadan kalkanın korunarak ve saklanarak aşılmasıyla yeni bir sürecin başlangıcını yapması bakımından gelişimi ifade eder. Tinsel alanda süregiden, özgürleşme ve bilinçlenme bakımından bu gelişim sürecinin kendisidir. Doğal süreçler ve tinsel gelişim süreci belirli bir yapıya ve düzene göre gerçeklik kazanır ve tam da bu yapıya göre gelişim gösteren tin, yani insanların doğayla ve kendileri arasındaki karşılıklı edimlerinin süreç olarak gerçekleşmesinin bilinci, eriştiği seviyeye göre bu yapıyı kavramsal – kategorik olarak açığa serer. Hegel'in mantığı, doğal ve tinsel süreçlerin yapısının ve düzenin, kendisi de bu sürece ait olan, bu süreçte açığa çıkan filozofun zihninde düşünce belirlenimleri yoluyla betimlenmesidir.

Doğal ya da tinsel süregiden tümel-evrensel olandır, fakat Hegel'e göre tümel olan anlama yetisinin, onu açığa çıkaran tüm ilişkilerinden soyutlayarak biçimsel bir özdeşlik ilkesiyle yakaladığı – kavradığı genel temsil değildir. Kavram veya Mantıksal İde olarak tümel olan kendisini tikellerde açığa çıkaran, tikellerin mevcudiyetiyle aktüel var olan ve tin olarak bu edimselliğinin bilincine varan, bilincine vardıkça bu bilince dayananarak daha gelişmiş tinsel edimlerde bulunan süreç ve süregitmekte olan bu sürecin bütünlüğüdür. Doğal ve tinsel tikellere içkin olarak süregiden tümel, refleksiyonda kategorilerin içerikleri bakımından birbirlerinden diyalektik olarak türemesi yoluyla betimlenir.

Dolayısıyla Hegel'in mantığı ne nesnelliğin "ben"de kurulabildiği Kantçı anlamda bir transandantal mantıktır, ne de Doğa ve Tin alanlarıyla bağıntısı bakımından bu alanlara aşkın bir varlık statüsüne sahip olması anlamında transandantal bir mantıktır.

KAYNAKÇA

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, *Science of Logic*, Çeviren A. V. Miller, Humanity Books, 1969.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, *Hegel's Logic, Being Part One of the Encyclopaedia of the Philosophical Sciences (1830)*, Çeviren William Wallace, New York: Oxford University Press, 1975.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, *Phénoménologie de l'Esprit*, Çeviren Gwendoline Jarczyk et Pierre- Jean Labarrière, Gallimard 1993.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, *Estetik – Güzel Sanat Üzerine Dersler, Cilt I*, Çeviren Taylan Altuğ, Hakkı Hünler, Payel Yayınevi, 1994.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, *Tarihte Akıl*, Çeviren Önay Sözer, Kabalcı Yayınevi, 2003.

Houlgate, Stephen, *Why Hegel's Concept Is Not the Essence of Things, Hegel's Theory of the Subject*, İçinde *Hegel's Theory of the Subject*, Editör David Gray Carlson, 19-30. Palgrave Macmillan, 2005.

Houlgate, Stephen, *The Opening of Hegel's Logic*, Purdue University Press, Indiana, 2006.

Hypolite, Jean, *Logique et Existence*, Paris: Epiméthée - Presses Universitaires de France, 1952.

Hypolite, Jean, *Studies on Marx and Hegel*, Çeviren John O'Neill, Harper Torchbooks, 1969.

Hypolite, Jean, *Genesis and Structure of Hegel's Phenomenology of Spirit*, Çeviren Samuel Cherniak and John Heckman, Northwestern University Press, 1974.

Kant, Immanuel, *Critique of Pure Reason*, Çeviren Paul Guyer ve Allen W. Wood, Cambridge University Press, 1975.

Kojève, Alexandre, *Introduction à la Lecture de Hegel*, Gallimard, 1947.

Pippin, Robert B., *Hegel's Idealism, The Satisfactions of Self-Consciousness*, Cambridge University Press, 1989.

Taylor, Charles, *Hegel*, Cambridge University Press, New York, 2005.